

Uvod

»Nikoli zgolj kot sredstvo«

Deluj tako, da boš človeštvo tako v tvoji osebi kakor v osebi vsakogar drugega vselej uporabljal hkrati kot smoter, nikoli zgolj kot sredstvo.¹

Izkoriščanje človeških bitij je pogosto obravnavana tema v filozofskih razpravah. Na področju normativne etike je k analizi izkoriščanja v osebnih odnosih gotovo največ prispeval Immanuel Kant, ki je prepoved nedopustne rabe soljudi postavil v sam temelj ene od formulacij kategoričnega imperativa, iz katerega naj bi izvirale vse etične norme in moralne dolžnosti; kaj natančno je imel Kant v mislih z osrednjimi pojmi (»zgolj sredstva«, »smotri na sebi«) v tej formulaciji, je tudi dobrih 200 let kasneje še vedno predmet različnih interpretacij in žgočih razprav. O izkoriščanju se zelo pogosto razpravlja tudi v socialni in politični filozofiji, še posebej pri razpravah o kapitalizmu, pa tudi pri širših kritikah obstoječih političnih in družbenih institucij ter sistemov. V zadnjem času pa je izkoriščanje tudi ena poglavitnih tem na področju

---

1 Kantova 2. formulacija kategoričnega imperativa v: Immanuel Kant, *Utemeljitev metafizike nravi*, Založba ZRC, Ljubljana 2002, str. 45 (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 429). (Pri vseh navedbah Kantove literature navajam tudi oznake strani iz prvih izdaj izvirkov, ki so praviloma navedene v vseh prevodih in ponatisih Kantovih besedil.)

bioetike, kjer sta skrb in previdnost zaradi možnosti izkoriščanja in drugih vrst zlorabe pogosto osrednjega pomena, naj gre za klinične raziskave, različne rabe sodobnih biotehnologij, evtanazijo, reprodukativne tehnologije, nadomestno materinstvo ali trgovino s človeškimi tkivi in organi; vsa naštetá in še mnoga druga področja odpirajo na videz brezmejne možnosti za izkoriščanje ranljivih posameznikov.

Kljub številnim filozofskim razpravam o različnih vidikih izkoriščanja pa je podrobnejša pojmovna analiza samega koncepta presenetljivo pomanjkljiva, domala neobstoječa. Izraz se v literaturi pogosto uporablja, kakor da je njegov pomen popolnoma jasen in nesporen, čeprav debate o domnevni prisotnosti izkoriščanja v konkretnih primerih nazorno kažejo, da različni avtorji vlogo in pomen izkoriščanja razumejo na zelo različne, pogosto medsebojno nezdružljive načine. Toda nekaj obstoječih teorij in analiz je vendarle opazno prispevalo k boljšemu razumevanju izkoriščanja: sem spadajo predvsem teorije, ki jih zagovarjajo Marx in njegovi privrženci, kakor tudi nekoliko sodobnejši pristopi Roberta Goodina, Allena Wooda, Alana Wertheimerja, Ruth Sample in peščice drugih, katerih teorije bom v tej razpravi podrobneje analizirala.

Kot bomo videli, pa pri poskusu enotne analize celotnega spektra izkoriščevalskih razmerij večini vendarle spodleti, saj so predlagane teorije zastavljene tako, da nehote spregledajo prav oblike izkoriščanja, ki so značilne za osebne in intimne odnose. S preusmeritvijo pozornosti k bolj osebnim oblikam izkoriščanja – torej takim, ki presegajo zgolj transakcije in interakcije med relativnimi neznanci – odpremo možnost ustrežnejše obravnave tega koncepta. Cilj tega dela je osvetliti pojem in fenomen izkoriščanja na način, ki bo pokrival čim širše polje različnih izkoriščevalskih praks in medsebojnih odnosov, poseben poudarek pa je namenjen prav področju, ki ga večina drugih pristopov k izkoriščanju praviloma zanemara: izkoriščanju v osebnih in intimnih odnosih.

Naj pred začetkom posebej poudarim, česa v tej knjigi ni: ne ponujam poskusa enotne definicije koncepta izkoriščanja niti njegove izčrpane teorije. Ponujam pa dvoje: prvič, razvijem kritičen pregled (in posledično zavrnitev) nekaterih najširše sprejetih domnev v zvezi z izkoriščanjem oziroma nedopustno rabo ljudi; pri tem se osredotočim predvsem na

domnevo, da vpletenost izkoriščanca v izkoriščevalsko razmerje ne more biti prostovoljna (svobodno izbrana), ter na mnenje, da je naša »raba« druge osebe nedopustna samo takrat, kadar izkoriščamo njene pristne ranljivosti oziroma osnovne potrebe. Poleg tega pa skušam k boljšemu razumevanju nedopustnosti izkoriščanja prispevati tako, da ponudim neke vrste osnutek oziroma predlog za razumevanje moralne dopustnosti, ki med relevantne dejavnike, od katerih je lahko odvisna dopustnost določenega ravnanja, ne uvršča le »objektivnih« okoliščin, temveč tudi akterjeva subjektivna mentalna stanja.

Kot se pri tovrstnih analizah navadno zgodi, pričakujem, da bom s prvim (torej kritičnim) delom prepričala bistveno večje število bralcev kot z drugim delom, v katerem podajam lasten poskus konstruktivnega pristopa k razumevanju koncepta izkoriščanja v osebnih odnosih. Med analitičnimi filozofi namreč prevladuje mnenje, da je neposreden vpliv akterjevih mentalnih stanj na dopustnost njegovega ravnanja pravzaprav ničen, in prevlada tega mnenja je tako izrazita, da bom za uspeh štela že njihovo najneznatnejšo pripravljenost priznati, da določena mentalna stanja vendarle lahko, vsaj občasno in v omejenem obsegu, vplivajo na moralno dopustnost nekega ravnanja ali razmerja. Da takšnega vpliva res ne gre zanikati, pa najbolj prepričljivo dokazujejo prav primeri izkoriščanja (oziroma moralno nedopustne rabe) v osebnih in intimnih odnosih.

Potek analize

Med osrednjimi cilji te razprave so natančen pregled in predstavitev pomembnejših filozofskih teorij izkoriščanja, kritična analiza teh pristopov, predvsem pa prikaz, kako in zakaj jim po večini spodleti pri poskusu zasnove enotne teorije izkoriščanja, ki bi vključevala tudi neekonomske oblike izkoriščanja, značilne za osebne odnose. Analiza izkoriščanja v osebnih odnosih je sestavljena iz dveh osrednjih delov. Prvi del sestoji iz prvih treh poglavij, v katerih raziskujem in analiziram širše sprejete pristope k teoriji izkoriščanja, medtem ko v četrtem in petem poglavju predstavim svoj pogled na to, kako lahko akterjeva mentalna

stanja neposredno vplivajo na moralno dopustnost njegovih dejanj, torej tudi na to, ali njegovo ravnanje šteje za izkoriščevalsko ali ne.

V prvem poglavju razložim, zakaj obravnavam predvsem teorije, ki obljublajo enotno analizo vseh oblik izkoriščanja, in se torej ne osredotočam na pristope, ki izkoriščanje razumejo predvsem kot funkcijo nepravične delitve dobrin ali dobička. V tem delu tudi pojasnim, kako bom uporabljala osnovno terminologijo, ter predstavim štiri konkretne primere izkoriščanja, na katere se bom opirala vseskozi.

V drugem poglavju predstavim, analiziram in zavnem široko sprejeto domnevo, da izkoriščanje vpletenost v izkoriščevalsko razmerje ne more biti prostovoljna. Zanimivo je, da se tako liberalistične kakor marksistične razlage izkoriščanja močno opirajo na idejo, da lahko o izkoriščanju govorimo izključno takrat, ko je izkoriščanjevo soglasje k interakciji ali odnosu na nek način neprostovoljno oziroma neveljavno. Različni pristopi, ki zagovarjajo ta pogoj izkoriščanja, pa slonijo na bistveno različnih pogledih na to, kaj je pravzaprav tisto, kar naredi soglasje veljavno: medtem ko ena skupina zagovarja relativno ozek pogled, ki prostovoljno soglasje definira na podlagi odsotnosti kršenja pravic, pa druga skupina ponuja mnogo širši (vendar še zmeraj pomanjkljiv) pogled, pri katerem soglasje obvelja za neveljavno, kadar posamezniku primanjkuje sprejemljivih alternativnih možnosti, med katerimi bi lahko izbiral. Poglavje sklenem z argumentom, da je tako imenovani pogoj soglasja (torej trditev, da je neveljavno soglasje nujni pogoj izkoriščanja) zelo nezanesljiv kazalec prisotnosti izkoriščanja v konkretnih situacijah, saj številni primeri izkoriščanja v osebnih odnosih vsebujejo veljavno soglasje izkoriščanca, kot je razvidno tudi iz štirih primerov, ki jih predstavim v prvem poglavju (glej str. 21–22).

V tretjem poglavju obravnavam teoriji filozofov Ruth Sample in Roberta Goodina, ki izkoriščanje utemeljujeta na konceptu ranljivosti: po njunem mnenju ljudi izkoriščamo, ko se nepravično ali nepošteno okoristimo z njihovimi ranljivostmi. Po podrobni analizi obeh teorij zaključim, da nam tudi tovrstni pristopi k razlagi izkoriščanja dejansko niso v pomoč. Teorija R. Sample je preozka, saj ranljivosti razume v smislu osnovnih človeških potreb, zaradi česar iz okvira izkoriščevalskih praks

izloči mnoge dejanske primere izkoriščanja, še posebej tiste v osebnih odnosih. Goodinova teorija pa je po drugi strani premalo razdelana in preohlapna ter kot taka ne uspe razložiti dejstva, zakaj si je v nekaterih primerih dopustno ustvarjati korist na podlagi ranljivosti drugih ljudi, spet v drugih primerih pa ne. Istočasno se tudi Goodinova teorija izkaže za preozko, saj kljub temu da svojo analizo prične s poudarkom, da so lahko osebni in intimni odnosi prav tako izkoriščevalski kot finančne transakcije, njegov pristop na koncu ne zmore pokriti večine primerov izkoriščanja v osebnih in intimnih odnosih.

V četrtem poglavju predstavim svoja razmišljanja na temo (ki jo natančneje razdelam v petem poglavju), da je izkoriščanje v osebnih odnosih pogosto funkcija oziroma posledica izkoriščevalčevih motivov, stališč, nagnjenj, čustev in naravnosti, in ne zgolj njegovih dejanj in ravnanj. Zato najprej analiziram, nato pa zavnem prevladujoče teorije, v skladu s katerimi moralna dopustnost dejanj *nikoli* ne more biti neposredno odvisna od povzročiteljevih mentalnih ali čustvenih stanj. Pri tem namenim posebno pozornost najnovejšemu delu T. M. Scanlona *Moral Dimensions*, v katerem se avtor poglobljeno ukvarja z vlogo posameznikovih namer za sodbe o moralni dopustnosti njegovih dejanj.² Trdim, da nekateri primeri izkoriščanja v osebnih odnosih prepričljivo izpodbijajo Scanlonove trditve, da akterjeva mentalna stanja nikoli nimajo neposrednega vpliva na moralno dopustnost njegovih dejanj.

V petem poglavju podrobneje predstavim svoje razloge za nestrinjanje s Scanlonovo teorijo, pri čemer še naprej razvijam tezo, da je vloga nekaterih mentalnih stanj pomembna ne le za sodbe o posameznikovi osebnosti, temveč tudi za presojanje o dopustnosti njegovih dejanj. Bralca torej želim prepričati, da lahko akterjeva mentalna stanja neposredno določajo moralno dopustnost nekaterih njegovih dejanj, ter zaključim, da prav izkoriščanje v osebnih in intimnih odnosih pogosto sestoji iz nedopustne rabe sočloveka, ki je moralno sporna *neposredno* zaradi izkoriščevalčevih motivov, namer, čustev, stališč in

---

2 T. M. Scanlon, *Moral Dimensions: Permissibility, Meaning, Blame*, Harvard University Press, Cambridge 2008.